

УДК 349.6

В. А. Зуєв, кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін Академії митної служби України

ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПОВОДЖЕННЯ З ВІДХОДАМИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Розглянуто основні засади екологічної політики, проаналізовано співвідношення нормативно-правових актів, якісні та кількісні показники політики у сфері поводження з відходами. Сформульовано пропозиції щодо уніфікації та диференціації напрямків екологічної політики в цій сфері. Виділено рівні екологічної політики та розглянуто основні відмінності між ними. Охарактеризовано особливості державної, громадської та виробничої екологічної політики як різновидів політики у сфері поводження з відходами.

Ключові слова: відходи; поводження з відходами; екологічна політика; екологічна безпека; охорона довкілля.

Рассмотрены основные начала экологической политики, проанализировано соотношение нормативно-правовых актов, качественные и количественные показатели политики в сфере обращения с отходами. Сформулированы предложения по унификации и дифференциации направлений экологической политики в этой сфере. Выделены уровни экологической политики и рассмотрены основные отличия между ними. Охарактеризованы особенности государственной, общественной и производственной экологической политики как разновидностей политики в сфере обращения с отходами.

Ключевые слова: отходы; обращение с отходами; экологическая политика; экологическая безопасность; охрана окружающей среды.

The article deals with the basic principles of environmental policy in the field of waste management; it is analyzed the correlation of legal acts, qualitative and quantitative indices of waste management policy. It is proposed the propositions for unification and differentiation of directions of environmental policy in this area. It is distinguished levels of environmental policy and the basic differences between them. It is characterized the features of the state, public and industrial environmental policy as a form of policy on waste management.

Keywords: waste; waste management; environmental policy; environmental safety.

Постановка проблеми. Процес вирішення будь-якої соціально-економічної проблеми складається з цілого ряду послідовних заходів, що ґрунтуються на управлінських рішеннях. Разом з тим ефективність таких заходів безпосередньо залежить від ідентифікації проблеми та формування цілей. За загальноприйнятою в політологічних та юридичних науках позицією цілі визначаються в рамках формування політики в тій чи іншій галузі. Зазначене повною мірою стосується політики в екологічній сфері в цілому та в окремих її напрямках зокрема. Цілі та завдання такої політики є динамічними, що повинно забезпечити своєчасне розв'язання існуючих проблем та реагування на нові виклики. Соціально-екологічні проблеми поводження з відходами постали перед суспільством відносно нещодавно, але вже продемонстрували тенденцію до розширення та поглиблення, що, у свою чергу, викликало необхідність формування ефективної політики в цій сфері.

© В. А. Зуєв, 2014

Аналіз останніх досліджень і публікацій з питань формування політики у сфері поводження з відходами дає підстави констатувати, що зазначена проблема ще не стала предметом комплексного дослідження, хоча її окремі аспекти розглядали різні вчені в контексті аналізу екологічної політики, правового регулювання окремих видів господарської діяльності та забезпечення екологічної безпеки. Серед них можна відзначити В. І. Андрейцева, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкову, А. П. Гетьмана, Н. О. Максименцеву, Ю. С. Шемшученку, В. О. Юрескул та ін.

З урахуванням вищевикладеного сформулюємо основну **мету статті**: на підставі аналізу законодавства України дослідити основні цілі екологічної політики України в контексті поводження з відходами, визначити засадничі позиції в цій сфері та перспективи їх розвитку в нерозривному зв'язку із суспільно-економічними процесами.

Виклад основного матеріалу. Досягнення філософської, наукової думки, соціальні пріоритети і прагнення знаходять своє відображення в політиці. Відповідно до сучасних політологічних уявлень політика – це відносно стабільний, цілеспрямований курс дій, відповідно до якого діють актор¹ або ряд акторів під час вирішення або розгляду певної проблеми чи питання [1, 11–12].

Тривалий час, починаючи з Арістотеля, політика як соціальне явище асоціювалася з державою, її функціонуванням за допомогою влади. У сучасних умовах, з розширенням громадянських прав і свобод, відбувається більш широка інтерпретація політики не тільки як форми прояву державної влади, але й як виразу повноважень інших недержавних структур [2, 164]. Вплив недержавних структур відбувається через формування ними складу виборних органів влади, участь у прийнятті рішень органами державної влади, контроль за діяльністю органів влади, прийняття рішень шляхом проведення референдуму.

Значення політики виразніше за все усвідомлюється через її функціональне трактування, тобто через властиві їй конкретні функції управління, розподіл ресурсів, збереження внутрішньої і зовнішньої рівноваги. Крім того, повніше зрозуміти роль політики допомагає її телеологічна інтерпретація, тобто уявлення про неї через механізм визначення цілей (грецьке *teleos* – мета), які досягаються.

Одним із напрямів діяльності держави є гарантування безпечного довкілля як складової права людини на достатній життєвий рівень. Отже, є всі підстави говорити про існування такого напрямку політики, як екологічна політика. Нині екологічна політика – невід'ємна складова органічного розвитку країни.

Ефективне розв'язання проблем радикального поліпшення природокористування й охорони довкілля на нинішньому етапі неможливе без виваженої та послідовної політики держави у цій сфері, чітко організованого виконання накреслених урядом планів, програм і конкретних заходів, дійового контролю за ходом їх реалізації та цільового використання виділених бюджетних коштів. При цьому держава повинна застосовувати гнучку систему як стимулюючих (фінансово-економічних), так і примусових (адміністративних) важелів та інструментів впливу [3, 12]. Головним завданням екологічної політики з позиції сучасного екологічного становища в Україні стає гарантування екологічної безпеки громадян [4, 28], і на цьому етапі критерієм політики повинна стати узгодженість державних і суспільних інтересів.

За твердженням О. С. Колбасова, з яким не можна не погодитись, основну мету сучасної екологічної політики становлять інтереси нинішнього і майбутнього поколінь [5, 10]. Це твердження повністю відповідає концепції сталого розвитку, яка здобула своє визнання в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні.

¹ Під акторами (від латин. *actor* – діяч) у політології дослідники розуміють суб'єктів політики, зокрема чиновників, уряди або органи державної влади в різних сферах діяльності, інших осіб або суспільні групи, які впливають на процес прийняття та реалізації рішень у даній політичній системі.

Таким чином, екологічну політику в загальних рисах можна визначити як принципи і зобов'язання, що публічно декларуються, пов'язані з екологічними аспектами діяльності державних органів, підприємств, установ, організацій, неурядових інституцій та громадян із формування цілей існування суспільства в галузі екології та комплексу заходів для їх досягнення. Змістом сучасної екологічної політики повинні стати контроль і розумне регулювання взаємодії людини і суспільства з природою, яке не буде причиною незворотних наслідків, тобто не буде порушувати природної рівноваги, природного кругообігу речовин, якості середовища існування людини. Враховуючи вищевикладене, а також базуючись на тому, що політика у сфері поводження з відходами є частиною екологічної політики України, доцільно її розглядати саме в такому ключі.

Суперечності, що виникають у зв'язку з виробничою діяльністю людини між суспільством і природою, не є антагоністичними і впливають з діалектики їх відносин. Суперечності між економікою та екологією вирішуються в процесі екологічного й соціального розвитку шляхом регулювання структури, організації, технології, методів господарської діяльності з погляду їх відповідності природним процесам. Необхідність регулювання взаємовідносин між економікою та екологією в процесі суспільного виробництва посилюється в умовах науково-технічної революції, яка має подвійне значення. З одного боку, науково-технічна революція, розв'язуючи численні соціально-економічні проблеми суспільства, дає можливість зменшувати потребу в природних ресурсах і знижувати забруднення навколишнього природного середовища. З іншого боку, кількісні та якісні зміни в суспільному виробництві, що відбуваються під впливом науково-технічної революції, значно посилюють тиск на довкілля, а можливості його відновлення обмежені. Всі ці фактори безпосередньо впливають на ефективність екологічної політики в цілому та політики у сфері поводження з відходами зокрема.

Аналізуючи державну політику України у сфері поводження з відходами, в першу чергу потрібно звернутись до Конституції України, якою в п. 5 ст. 85 до виключних повноважень Верховної Ради України зараховано визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики [6]. Отже, для визначення засад державної політики у сфері поводження з відходами використовуються саме акти Верховної Ради України. Зокрема, необхідно виділити Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, затверджені Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. Слід зазначити достатньо символічний факт, що саме в цей день було також прийнято Закон України "Про відходи", яким уперше в історії України на рівні одного нормативного акта було зроблено спробу врегулювати питання поводження з відходами. Тому, розглядаючи ці два нормативно-правові акти, слід підкреслити їх методологічну та аксіологічну єдність.

Зокрема, у Постанові згадується, що накопичення та утилізація відходів є однією з нагальних екологічних проблем. Разом з тим законодавець усе ж таки продемонстрував концепцію точкового впливу, тобто виділення найбільш болючих питань, а не комплексного вирішення проблеми. Про це свідчить хоча б той факт, що в Постанові окремо виділено лише розділ 6 "Промислові відходи" [7], висновки про змістовне наповнення якого можна зробити з його назви. Природно, що питання про поводження з відходами згадуються і в інших розділах Постанови в розрізі окремих видів діяльності (промисловість, сільське господарство, енергетика і підприємства ядерної галузі, транспорт, житлово-комунальне господарство тощо), але вони мають епізодичний характер, який хоча й свідчить про важливість проблеми в цілому, однак не створює належного підґрунтя для їх системного вирішення.

Затверджені в 2010 р. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 р. характеризують зміну щодо сприйняття проблем з відходами. Так, у Законі питання поводження з відходами вже розглядаються комплексно, з виділенням невіршених питань, хоча й спостерігається розширення проблематики за рахунок

включення до них проблем небезпечних хімічних речовин. Зокрема, у розділі “Відходи та небезпечні хімічні речовини” зазначається: “Протягом 2009 року внаслідок провадження суб’єктами господарювання виробничої діяльності утворилося 1,2 мільйона тонн відходів I–III класу безпеки. Основна частина цих відходів (0,9 мільйона тонн, або 75 відсотків загального обсягу) віднесена до III класу безпеки, а відходи I–II класу безпеки становлять відповідно 3,8 та 299,2 тисячі тонн.

Гострою природоохоронною проблемою є поводження з побутовими відходами. Питомі показники утворення відходів у середньому становлять 220–250 кілограмів на рік на одну особу, а у великих містах досягають 330–380 кілограмів на рік відповідно. Тверді побутові відходи в основному захороняються на 4157 сміттєзвалищах і полігонах загальною площею близько 7,4 тисячі гектарів і лише близько 3,5 відсотка твердих побутових відходів спалюються на двох сміттєспалювальних заводах у містах Києві та Дніпропетровську. За розрахунками, близько 0,1 відсотка побутових відходів є небезпечними.

Значну загрозу для навколишнього природного середовища та здоров’я людини становлять медичні відходи, що містять небезпечні патогенні та умовно патогенні мікроорганізми. В Україні щорічно утворюється приблизно 350 тисяч тонн медичних відходів, що становлять потенційний ризик поширення інфекцій.

В Україні спостерігається тенденція до збільшення обсягу утворених і вивезених на полігони твердих побутових відходів. Обсяг вивезених твердих побутових відходів, який у 2009 році досяг 50,1 мільйона кубічних метрів, збільшується щороку майже на 4 мільйони кубічних метрів. У 2009 році послугами із збирання твердих побутових відходів охоплено 72 відсотки населення.

Серед твердих побутових відходів збільшується частка відходів, які не піддаються швидкому розкладу і потребують значних площ для зберігання. Кількість перевантажених сміттєзвалищ становить 243 одиниці (5,8 відсотка їх загальної кількості), а 1187 одиниць (28,5 відсотка) – не відповідають нормам екологічної безпеки.

На кінець 2009 року в Україні на 2987 складах накопичено більше 20 тисяч тонн непридатних пестицидів, більше половини з яких – невідомі суміші високотоксичних пестицидів, які належать до переліку стійких органічних забруднювачів ООН” [8].

Тобто проблема аналізується вже в цілому, що створює передумови для її комплексного розв’язання, що свідчить про зміну сприйняття цієї проблеми з боку Верховної Ради України. Однак слід зазначити, що нині політика в галузі поводження з відходами не є окремим напрямком державної політики, а розглядається лише як частина екологічної політики. Також треба згадати, що законодавець встановлює лише основні засади цієї політики, які набувають подальшого розвитку в діяльності її суб’єктів. Крім того, питання формування політики мають більш значний характер, аніж рішення законодавчого органу. Так, Джеймс Андерсон зазначає: “Політика включає не тільки рішення про прийняття закону або створення законодавчої норми в тій чи іншій сфері, але також наступні рішення, які призначені для того, щоб забезпечити застосування даного закону або норми на практиці. Наприклад, політика охорони здоров’я на виробництві або політика безпеки праці була сформована не тільки Законом 1970 року про Охорону праці (Occupational Safety and Health Act of 1970), але також рядом адміністративних актів, судових рішень або уточнень до закону, випадків застосування (або незастосування) закону в певних ситуаціях” [1, 13].

Це ж саме стосується й політики у сфері поводження з відходами. Потрібно зазначити, що окремі напрямки державної політики в галузі поводження з відходами містяться в законах України “Про поводження з радіоактивними відходами”, “Про відходи”, “Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами”, “Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання”, “Про вивіз (експортне) мито на відходи та брухт чорних металів”, “Про порядок прийняття рішень про розміщення, проектування, будівництво ядерних уста-

новок і об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, які мають загальнодержавне значення”, “Про Загальнодержавну цільову екологічну програму поводження з радіоактивними відходами”.

Окремо в цьому переліку слід згадати Постанову Верховної Ради України “Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення”, в якій було визнано незадовільною діяльність Кабінету Міністрів України щодо забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері поводження з відходами, удосконалення нормативно-правової бази організаційно-економічного механізму стимулювання господарської діяльності у сфері поводження з відходами як вторинними матеріальними ресурсами, державного управління в організації збирання та переробки відходів і використання їх як вторинних матеріальних ресурсів [9]. На жаль, значну кількість передбачених цією постановою заходів так і не було реалізовано, і вони й донині становлять лише орієнтири державної політики у сфері поводження з відходами.

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, слід зазначити, що сучасний етап екологічної політики у сфері поводження з відходами характеризується необхідністю її уніфікації в одному базовому нормативному акті та диференціації в межах цього ж нормативного акта залежно від видів відходів, способів поводження з ними та їх екологічної небезпеки.

Даючи характеристику політики у сфері поводження з відходами, не можна не зауважити, що наразі відбувається розширення кола суб'єктів формування політики за рахунок включення до них політичних партій та громадських організацій, громадських діячів, учених, суб'єктів господарювання тощо. Природно, обсяг їхніх можливостей щодо реалізації політики менший, аніж, наприклад, уповноважених суб'єктів у рамках формування та реалізації публічної політики. Однак це не означає, що вона не має успіху, скоріш за все вона характеризується локальним, більш таргетованим значенням, переходом політики з макрорівня (держави, наддержавних організацій) на мікрорівень (місцеві громади, групи однодумців та ініціативні групи, підприємства та їх об'єднання тощо). Суттєвою рисою такої політики є те, що вона перебуває під впливом публічної політики, але не завжди відповідає їй та, у свою чергу, за певних умов може впливати на неї.

В ідеалі політична партія формує свою програму, в тому числі в екологічній сфері. Під час зустрічей з виборцями, проведення передвиборчої кампанії вона декларує таку політику, а у випадку проходження до парламенту вимушена її реалізовувати, оскільки відчуває політичну відповідальність за виконання взятих на себе зобов'язань.

Розширення можливостей щодо впливу на публічну політику відбувається і внаслідок більш глибокого інтегрування України у світову та європейську спільноту. Так, ратифікація Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції), Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті (Конвенції Еспо) та підписання Протоколу про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті [10] викликала нагальну необхідність залучення громадськості під час прийняття екологічно значущих рішень (у тому числі стосовно планів і програм, які готуються для сільського господарства, лісового господарства, рибальства, енергетики, промисловості, зокрема гірничодобувної, транспорту, регіонального розвитку, утилізації відходів, водного господарства, зв'язку, туризму, планування розвитку міських та сільських районів або землекористування) громадськості. Поняття громадськості в даному випадку тлумачиться надзвичайно широко і означає одну чи більше фізичних або юридичних осіб і, згідно з національним законодавством чи практикою, їх об'єднання, організації або групи.

Крім того, ратифікувавши і підписавши зазначені документи, країни зобов'язались, наскільки це можливо, забезпечити розгляд і врахування питань екологічної занепокоєності, зокрема пов'язаної зі здоров'ям, під час підготовки її пропозицій стосовно політики й

законодавства, які, вірогідно, викличуть суттєві екологічні наслідки, зокрема пов'язані зі здоров'ям населення [11], що значно підвищує її значення та ефективність.

Аналогічні явища спостерігаються й у сфері формування та реалізації екологічної політики на рівні суб'єктів господарювання. Особливо яскраво це проявляється, наприклад, у діяльності наднаціональних корпорацій, які формують власні, іноді суворіші, аніж встановлені на законодавчому рівні, цілі та пріоритети політики і досягають їх. Так, компанія "Сапон Україна" декларує активну позицію "Розумного використання ресурсів", зокрема свою відповідність цілому ряду вимог у сфері поводження з відходами, які наразі не вимагаються національним законодавством: Директиві Європейського Союзу (ЄС) (2012/19/EU) щодо відходів електричного й електронного обладнання, Директиві щодо елементів живлення (2006/66/ЄС), Директиві Європейського Союзу щодо упаковки та відходів пакувальних матеріалів (94/62/ЄС), Директиві ЄС щодо обмеження вмісту небезпечних речовин (2011/65/EU), Регламенту REACH ЄС № 1907/2006, який вимагає перевіряти властивості хімічних елементів для визначення потенційної загрози для здоров'я людини та навколишнього середовища. Крім того, у 2007 р. Сапон отримала світову сертифікацію за неухильне дотримання стандартів охорони навколишнього середовища ISO 14001 і прагне й надалі вдосконалювати всі свої підприємства. Наразі сертифіковано близько 200 підприємств у 25 країнах Європи, Близького Сходу та Африки [12].

Компанія "Монсанто", діяльність якої неодноразово піддавалась критиці з боку екологічної громадськості, вимушена була вживати активні кроки щодо покращення свого іміджу шляхом проведення ефективної екологічної політики. Результатом цього стало потраплення компанії до переліку 100 найбільш сталих корпорацій світу 2014 р. (Global 100) за версією журналу Corporate Knights (Торонто, Канада). Вперше потрапивши до цього престижного списку, "Монсанто" зайняла 37-му сходинку в загальному рейтингу. За даними Corporate Knights, "Монсанто" отримала високу оцінку за показники ефективності використання енергії, поводження з парниковими газами та виробничими відходами, а також за рівень різноманітності керівництва та потенціалу до інновацій [13].

Компанія "Тойота" пред'являє свої надзвичайно високі екологічні вимоги не тільки до власних підрозділів, а й до своїх постачальників. Так, у межах компанії прийнято Кодекс поведінки для постачальників, який обумовлює мінімальний набір вимог і стандартів. Відповідно до цього Кодексу Toyota Material Handling Europe очікує від постачальників, у межах сфери їх діяльності, використання цих мінімальних стандартів щодо своїх субпостачальників. "Крім того, ми очікуємо, що наші постачальники прагнуть діяти згідно з найкращими міжнародними та промисловими принципами і стандартами. Також усі постачальники повинні дотримуватися законів, правил та положень країни, в якій вони впроваджують свою діяльність. У рамках виконання цього кодексу Toyota Material Handling Europe чи будь-яка третя сторона, вповноважена нею, має право проводити перевірки чи місцеві аудити стосовно дотримання постачальником принципів цього Кодексу" [14]. Причому цілий ряд вимог стосується охорони навколишнього природного середовища, зокрема поводження з відходами, хімічними речовинами, скорочення або знищення твердих відходів, стічних вод, викидів у повітря тощо.

Таким чином, саме через формування та реалізацію власної корпоративної екологічної політики розв'язуються проблеми поводження з відходами.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проведений аналіз дає підстави стверджувати: наразі питання поводження з відходами ще не стало окремим напрямком державної політики, а є частиною державної екологічної політики. Разом з тим спостерігається тенденція до внутрішньої диференціації публічної політики у сфері поводження з відходами і в подальшому виділення її на рівні комплексного нормативного акта. Також на розвиток публічної політики у сфері поводження з відходами значною мірою впливають заходи, які здійснюються в межах формування

громадської, а також виробничої (корпоративної) екологічної політики, що відповідає загально-світовим та європейським тенденціям.

Література

1. Андерсон Дж. Публичная политика: введение // Публичная политика: от теории к практике / Андерсон Дж. ; сост. и науч. ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова. – СПб. : Алетея, 2008. – 356 с.
2. Політологія : навчальний посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. – Х. : Фоліо, 1998. – 735 с.
3. Трегобчук В. Охорона земель – складова національної безпеки / В. Трегобчук // Вісник Національної академії наук України. – 1997. – № 3–4. – С. 3–13.
4. Андрейцев В. І. Концепція правового забезпечення екологічної політики України / В. І. Андрейцев // Право України. – 1994. – № 3–4. – С. 27–29.
5. Колбасов О. С. Правовая охрана природы : [пособие для слушателей] / Колбасов О. С. – М. : Знание, 1984. – 112 с.
6. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : затверджені Постановою Верховної Ради України № 188/98-ВР від 05.03.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – Ст. 248.
8. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України № 2818-VI від 21.12.2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 26 (30.06.2011). – Ст. 218.
9. Про стан виконання законодавства у сфері поводження з відходами в Україні та шляхи його вдосконалення : Постанова Верховної Ради України № 2967-IV від 06.10.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 49. – Ст. 525.
10. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля : Закон України № 832-XIV від 06.07.1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 34 (27.08.99). – Ст. 296; Про ратифікацію Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті : Закон України № 534-XIV від 19.03.1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 17. – Ст. 704; Про уповноваження В. Шевчука на підписання Протоколу про стратегічну екологічну оцінку до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті : розпорядження Президента України № 139/2003-рп від 19.05.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/139/2003-rp>. – Назва з екрана.
11. Протокол щодо стратегічної екологічної оцінки до Конвенції про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті від 21.05.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_b99. – Назва з екрана.
12. Canon Україна Бізнес – Відповідальне здійснення діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.canon.ua/About_Us/sustainability/business/#tcm:212-898575. – Назва з екрана.
13. Компанія “Монсанто” увійшла до переліку 100 найбільш сталих корпорацій світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.monsanto.com/global/ua/newsviews/pages/2014-global-100-most-sustainable-corporations-index.aspx/>. – Назва з екрана.
14. Кодекс поведінки для постачальників Toyota Material Handling Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bt-ukraine.com/SiteCollectionDocuments/BT%20Ukraine/Code-of-Conduct-TMHE-Suppliers%20-%20Ukr.pdf> – Назва з екрана.